

ԱՆԱՀԻՏ ԽՈՍՐՈՇՎԱ

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

19-րդ դարի վերջին - 20-րդ դարի սկզբին

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ասորիների մի հոծ զանգված տեղաբաշխված էր Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջաններում՝ Արևմտյան Հայաստանի Վանի վիլայեթի Հաքյարիի սանջակում, ինչպես և էրզրումի, Դիարբեքիի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Սեբաստիայի նահանգներում: Այստեղ ապրում էին հազարավոր ասորիներ՝ միասնական լեզվով, մշակույթով և ազգային սովորույթներով: Նրանք բաժանված էին դավանական և սոցիալական հատկանիշներով: Դավանական առումով ասորիները հիմնականում տրոհված էին նեստորականների, կաթոլիկների /քաղղեացիների/, ուղղափառների, հակոբիյանների, իսկ սոցիալապես՝ երկու մեծ կաստաների՝ աշիրեթների և ռայանների, որոնց հիմնական զբաղմունքը հողագործությունն ու անասնապահությունն էր:

Խոսելով Օսմանյան կայսրության ազգաբնակչության, տվյալ դեպքում՝ ասորիների՝ թվաքանակի հարցերի մասին, մի շարք պատմաբաններ իրավացիորեն գտնում են, որ պետք է վերապահությամբ վերաբերվել վիճակագրական տվյալներին: Անճշտությունների պատճառները մի կողմից պետք է փնտրել ընդհանրապես Օսմանյան կայսրությունում կանոնավոր վիճակագրության բացակայության, մյուս կողմից՝ զինվորական հարկից ազատվելու նպատակով քրիստոնյաների հաշվառումից խուսափելու և այլ հանգամանքների մեջ: Պարզաբանելով վերոշարադրվածը՝ նշենք, որ Օսմանյան իշխանությունների հակաքրիստոնեական քաղաքականությունը վիճակագրության ասպարեզում տարվում էր երկու ուղղությամբ՝ քրիստոնյա բնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազեցմամբ և մահմեդականների թվի բարձրացմամբ: Օրինակ բրիտանական դիվանագիտական այրերը միանշանակ մերժում էին օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության հավաստիությունը քրիստոնյա բնակչության թվաքանակը որոշելու համար: Այսպես, անգլիական հյուպատոս Չերմսայդը գտնում էր, որ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրությունը «ամենամոռոշն է ու անբավարարը, ինչպես և այն ամենը, ինչը թուրքական իշխանությունների տնօրինության տակ է գտնվում»¹:

Ուստի, հաշվի առնելով վերոշարադրվածը, պատմական Հայաստանում ասորիների թվաքանակը ճշգրտելու համար դիմենք հայ և

¹ Parliamentary Papers: House of Commons Accounts and Papers, 100/44, p. 94 (Chermside to Goschen, 9 August 1880).

օտարալեզու մի քանի սկզբնաղբյուրների և աշխատությունների: Այսպես, բելգիացի հետազոտող Վ. Քինեն իր «Ասիական թուրքիա» աշխատության մեջ, անդրադառնալով 1890-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում ապրող 92 հազար նեստորական ասորիների թվաքանակին², նշում է. «Նրանց թվաքանակը հնարավոր չէ ճշգրիտ ասել, որովհետև անգամ իրենք՝ նեստորականները հստակ չգիտեն այն: Եթե ինչ-որ մի ճանապարհորդ կանդի, որ նրանց թվաքանակը թուրքիայում հասնում է ոչ թե 100 հազարի, այլ 50 հազարի կամ 150 հազարի, դժվար թե գտնվի մեկը, որ փաստեր բերի հիմնավորելու այդ թվի անճշտությունը»³:

Պատմաբան Ա. Համբարյանը գտնում է, որ «Վ. Քինեի ուսումնասիրությունը վստահություն չի ներշնչում, քանի որ հիմնված է թուրքական պաշտոնական տվյալների վրա և զրկում է մեզ երկրի տնտեսական էվոլյուցիան ցույց տալու հնարավորություններից»⁴: Իսկ ըստ Սկրտիչ Ավետիսյանի, եվրոպական ճանապարհորդների վիճակագրական տվյալները խիստ պակասավոր են, քանի որ «հյուպատոսները և ուղևորները բնակիչների մանրամասն հաշիվները չեն կրնար հանել, հաճախ հավանականությունների, վեր ի վերո ենթադրությունների վրա և երբեմն ալ առաջին հանդիպած և զիրենք հյուրընկալող տեղացու ըսածների վրա կը հիմնեն իրենց հաշիվը և շատ անգամ ալ քաղաքական նկրտումներէ ներշնչուած՝ կիջեցունեն կամ կը պակասեցունեն գրչին չափազանց հնազանդ թվանշանները»⁵:

Հայ անվանի ազգագրագետ Ե. Լալայանի վիճակագրական տվյալների համաձայն ասորիների թվաքանակն Օսմանյան կայսրությունում կազմում էր ավելի քան 863 հազար, ըստ նրա, կրոնական հատկանիշով ասորիները բաժանված էին նեստորականների, քաղղեացիների, ուղղափառների, հակոբիյանների, մարոնիտների և յութերականների: Ե. Լալայանի տվյալները գրեթե նույնությամբ առկա են ռուսական բանակի շտաբս կապիտան հայազգի Բ.Շելկովնիկովի մոտ, որը շրջագայել էր ասորիների բնակավայրերով և ուսումնասիրել նրանց բարքերն ու սովորությունները:

Ա. Ուբիչինին, գտնում էր, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, մասնավորապես մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, Օսմանյան թուրքիայում ապրում էր 28 մլն. 500 հազար բնակչություն,

² Cuinet V., La Turquie d'Asie, T. II, Paris, 1892, p. 635.

³ Маевский В., Ванский вилайет, Военно-статистическое описание, Т., 1901, с. 98-99.

⁴ Համբարյան Ա., Ազրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում /1856-1914/, Ե., 1965, էջ 6:

⁵ Մ. Ա., Թուրքիայի հայերն ու իրենց դրացիները, Մարսել, 1890, էջ 5:

որից 130 հազարը նեստորական ասորիներն էին, 30 հազարը՝ քաղղեացի ասորիները⁶:

1889 թ. «Արծազանք» պարբերականը ասորիների տվյալ ժամանակաշրջանի թվաքանակի մասին գրում էր, որ միայն Վանա լճից մինչև Բաղդադի փաշայությունն ընկած տարածքում ապրում են 500 հազար մաքուր պսորերեն և 200 հազար քուրդ-ասորական խառը լեզվով խոսող ասորիներ⁷:

Ինչպես էին տեղաբաշխված ասորիներն Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում.

1. 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակին Վանի վիլայեթը կազմված էր Վանի և Հաքյարիի սանջակներից: Հաքյարիի սանջակն իր Բաշկալե կենտրոնով խմորո առարկա հարցի առումով հետաքրքիր է այն տեսանկյունից, որ այստեղ ապրում էին բավականաչափ ասորիներ՝ զբաղեցնելով Մեծ Ջաբ գետի միջին հոսանքն ընկած տարածքը: Գրականության մեջ այս շրջանը ընդունված է կոչել «Ինքնավար Ասորական մարզ» հավաքական անունով: Ասորիների դրությունն այստեղ, իբրև երկրագործ ժողովրդի, անմխիթար էր: Նրանք զբաղվում էին բնատնտեսությամբ և ապրում էին ազգային ներփակ կյանքով:

1878 թ. Ա. Երիցյանի ձեռքի տակ եղած տվյալների համաձայն, որոնք ըստ հեղինակի՝ այնքան էլ հավատ չէին ներշնչում, Վանի սանջակում ապրում էին 17 400 ասորիներ, որոնք կազմում էին վիլայեթի ընդհանուր բնակչության 4,5%-ը⁸: Փորձենք այս տվյալները համադրել:

Վանի սանջակում բնակվում էին 56 775 ասորիներ, որոնք միասին կազմում էին 11 353 ծովս⁹: Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Ա. Օլֆերը 1912 թ. վկայում էր, որ Վանի սանջակում բնակվում են 70 հազար նեստորական և հազար քաղղեացի ասորիներ¹⁰: Ասորիների վերաբերյալ ռուս դիվանագետի հաղորդած տվյալները, մեր կարծիքով, բավականին նվազեցված են: Հայոց պատրիարքարանից ռուսական դեսպանին ուղղված մի գրության համաձայն՝ 1912-1913 թթ. Վանի սանջակի 350 հազարանոց բնակչությունից 18 հազարը (5%) նեստորական, քաղղեական և հակոբինյան ասորիներն էին¹¹: 100-ից ավելի ասորի ընտանիքներ ապրում էին Մահմուդիեի կազայի Մարվանա

⁶ Убичини А., Современное состояние Османской империи, Спб., 1877, с. 18, 62.

⁷ Արծազանք, N 24, 25 հունիսի 1889, էջ 359:

⁸ Ерицов А., Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой Армении, Тифлис, 1881, с. 44-45.

⁹ Малом Я. Д., Несторизация и округ Хеккари, Изв. Кавк. отд. импер. русск. географ. общ., том II, Т., 1873, с. 174.

¹⁰ Реформы в Армении, Сб. диплом. документов, Петроград, 1915, с. 288.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 289:

և Սարայ գյուղաքաղաքներում, սակայն բուն գավառակում ասորաբնակ էր միայն մեկ գյուղ՝ Խարաբասորիկը:

Ջուլամների կազայում ըստ Յա. Սալոմայի տվյալների ապրում էին 36 500 ասորի բնակչություն, որոնք տեղավորված էին 790 գյուղերում:

Ե. Լալայանի հաշվարկումներով՝ Ջուլամների կազայի ասորիները կազմում էին 4855 տուն, այսինքն՝ շուրջ 41 հազար մարդ: Փաստորեն ասորիները կազմում էին կազայի 95%-ը, Հաքյարիի սանջակի 37%-ը և Վանի վիլայեթի 17%-ը¹²:

Գևար կազայի երեք նահիեներում, բացի Ջելույից, ապրում էին 3200 նեստորական ասորիներ:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ Ա. Թոխմախյանի տվյալների համաձայն՝ Նորդուզի և Շատախի ասորիների թվաքանակը 1880 թ. դրությամբ կազմում էր 447 ընտանիք¹³:

Ջելու նահիեում նեստորական ասորիներին էր պատկանում 2250 ծուխ, ուր բնակվում էին մոտ 11250 ասորիներ¹⁴: Քրդերն այստեղ շատ քիչ էին:

Աղբակ կազան բաժանված լինելով երկու նահիեների՝ Կոտուր և Արտոշի, իր մեջ ընդգրկում էր 9 գյուղ՝ 1800 նեստորական ասորի բնակչությամբ, շուրջ 360 ծուխ¹⁵: Ա. Թոխմախյանի բերած տվյալների համաձայն՝ Աղբակում 1880 թ. ապրում էր 1447 ասորի բնակչություն¹⁶:

Ե. Լալայանի հաշվումներով՝ Վանի վիլայեթի Վանի և Հաքյարիի սանջակներում ապրում էին 79 հազար ասորիներ¹⁷:

Դիարբեքիի անգլիացի հյուպատոս Դ. Թեյլորի վիճակագրական տվյալների համաձայն նեստորական ասորիներն այստեղ կազմում էին 99110¹⁸:

Ըստ Ս. Թոխմախյանի՝ Վանի նահանգի ասորիների թվաքանակը հասնում էր 86368 մարդու¹⁹:

Համադրելով տարբեր ուսումնասիրություններում նեստորական ասորիների մասին եղած տեղեկությունները, համեմայն դեպս, մեկ ընդհանրացնող եզրակացություն արդեն կարելի է կատարել. ի տարբերություն ասորիների մյուս դավանական ճյուղերի, նեստորականների մասին պահպանված տեղեկություններն առանձին

¹² Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 5:

¹³ Թոխմախյան Ա., Հայրենիքի պահանջները և հայ գյուղացին, Թիֆլիս, 1881, էջ 37:

¹⁴ Маломе Я. Д., указ. соч., с. 173.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 174.

¹⁶ Թոխմախյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 31:

¹⁷ Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 5:

¹⁸ Shimshir B.N., British Documents on Ottoman Armenians, V. I, Ankara, 1982, p. 67.

¹⁹ Թոխմախյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 55:

տարբերություններով հանդերձ գրեթե համապարփակ են: Ռևստի պատկերն ավելի ըմբռնելի դարձնելու համար վկայակոչենք ևս մի քանի տվյալներ:

Այսպես, ըստ ասորագետ Գաբրիելլա Յոնանի Հաքյարիում ապրում էին 97040 նեստորական ասորի²⁰, որոնք բնակչության ընդհանուր թվաքանակի մեջ կարևորագույն տեղ էին գրավում: Եթե շարունակելու լինենք այս վիճակագրությունը, ապա կտեսնենք, որ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տվյալների համաձայն՝ 1881թ. ամբողջ Վանի վիլայեթում բնակվում էր 88338 նեստորական ասորի²¹: Թուրքիայի արդարադատության նախարարության վիճակագրության տվյալների համաձայն՝ 1890թ. նույն վիլայեթում ապրում էր 59500 նեստորական²², իսկ ըստ Վ. Քիմեի՝ այս նույն տարիներին Վանի վիլայեթում բնակվում էին 52 հազար ուղղափառ, 40 հազար նեստորական և 6 հազար քաղղեացի ասորի²³: Ռևս դիվանագետ Վ. Մասևսին 1898թ. այցելում է նեստորական ասորիների աշիրեթային բնակավայրերը, որտեղ և հայթայթում է 1890թ. վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ, ըստ որի Թիարում, Ջելուում, Բազում, Թիումում, Դեզում ապրում էին 6180 ծովա ասորիներ:

Վ. Մասևսու հաշվումներով՝ 1897թ. նեստորական ասորիների թվաքանակը Վանի վիլայեթում 90 հազար էր, իսկ ընդհանուր բնակչության թվաքանակը՝ մոտավորապես 405 հազար²⁴: Վանի սանջակում 1500 և Հաքյարիի սանջակում 86 հազար ասորիներ ապրելու մասին է հաղորդում Մ. Ավետիսյանը²⁵:

Սովորաբար, ասորական գյուղերը մեծ էին. ծխերի թիվը հասնում էր մինչև մի քանի հարյուրի: Օրինակ, Ջուլամերկի կազայի Աշյուտա գյուղը բաղկացած էր 500 նեստորական ծխերից: Բոլոր ասորական գյուղերում կային եկեղեցիներ:

2. Ասորիների բնակության ավանդական շրջաններից է եղել նաև Բիթլիսի վիլայեթը: 1878թ. տվյալներով՝ վիլայեթում կար 120 հազար թուրք և քուրդ, 200 հազար հայ և 8 հազար ասորի²⁶: Ասորիներն ապրում էին քրդերի մեջ ամենուր՝ Աղերդից մինչև Դիարբեքիր ընդգրկող տարածքում:

²⁰ Yonan G., Ein Vegessener Holocaust, Die Vernichtung der Christlichen Assyrein in der Türkei, Göttingen-Wien, 1989, p. 211.

²¹ Реформы в Армении, с. 286.

²² Նույն տեղում, էջ 287.

²³ Cuinet V., op. cit., T. II, p. 635.

²⁴ Маевский В., Ванский вилайет, Военно-статистическое описание, с. 114.

²⁵ Մ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 45:

²⁶ Հայկական հարց, հանրագիտարան, Ե., 1996, էջ 85:

Սնգլիացի հետազոտող Յ. Լինչի հաղորդած տվյալներով՝ 1890թ. Բիթլիսի վիլայեթի Բիթլիս կամ Բաղեշ քաղաքում և Մերքեզ կազայում ապրում էր 44109 մարդ, որից 16094-ը հայեր, 342-ը՝ ասորիներ և 27673-ը՝ մահմեդականներ²⁷: 1894թ. ըստ Յ. Լինչի՝ «Բիթլիս քաղաքում ապրում էր 30 հազար մարդ, որից 10 հազարը հայեր էին, 300 ասորիներ, մնացածը՝ թուրքեր և քրդեր»²⁸: Սղերդի սամջակի հազխեիր կազայի 7 գյուղերում բնակվում էին 1550 նեստորական ասորիներ՝ մոտ 310 ծուխ²⁹:

Միայն Սղերդ քաղաքում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ասորիների թիվը հասնում էր 5 հազար ծխի³⁰: Բիթլիս և Սղերդ քաղաքներում ապրում էր 1863 քաղղեացի ասորի³¹: Ըստ ռուսական գլխավոր շտաբի պոխգնդապետ Տոմիլովի, թուրքական պաշտոնական սալնամեների տվյալներով Սղերդում բնակվում էր 2860 քաղղեացի և 2695 հակոբինյան ասորի³², սակայն պոխգնդապետի հաշվումներով Սղերդում և նրան մոտակա 12 բնակավայրերում կային 80 քաղղեական, 15 հակոբինյան, 110 սիրիական կաթոլիկների տներ³³: Սյստեղ նրանք ունեցել են նաև իրենց նեստորական եկեղեցին³⁴: Համադրելով տարբեր հեղինակների կողմից նշված վիճակագրական այս տեղեկությունները, որոնք փոքր ինչ հակասական են, պետք է արձանագրենք, որ թվաքանակի այդ տարբերությունները բնական են և բնորոշ են եղել թուրքական կայսրության ժողովրդագրական իրավիճակին: Թեև տվյալ դեպքում այդ վիճակագրական նյութերը, որքանով նկատում ենք, ժողովրդագրական ընդհանուր պատկերը ներկայացնելու խնդրում չատ չեն տարբերվում միմյանցից:

Վլ. Մանսկին հաղորդում է, որ 1912 թ. վիլայեթում բնակվում էին 5 հազար հակոբինյան և 4 հազար քաղղեացի ասորիներ: Մեկ այլ տեղեկություն ևս. դարի սկզբին Բիթլիսի վիլայեթի Թաուլիք ճահիեում ապրում էին 45 նեստորական ընտանիքներ³⁵: Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1913 թ. տվյալների համաձայն՝ վիլայեթում, բացի

²⁷ Линч Х., Армения, Путевые очерки и этюды, т. II, Т., 1910, с. 532. Տե՛ս նաև Սաաունի Հ., Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Պէյրուք, 1956, էջ 80:

²⁸ Линч Х., указ. соч., с. 194.

²⁹ Маломе Я. Д., указ. соч., с. 174.

³⁰ Термен Р. И., Отчет о полевой поездке 1907г. в Ванском, Битлисском и Диарбекирском вилайетах, Т., 1909, с. 152.

³¹ Shimshir B.N., British Documents on Ottoman Armenians, V. II, Ankara, 1983, p. 129.

³² Отчет о поездке по Азиатской Турции генштаба подполковника Томилова в 1904 г., часть 1, СПб, с. 181.

³³ Նույն տեղում, էջ 236, 275.

³⁴ Շոցիկեան Ս. Մ., Արևմտահայ աշխարհ, Նյու-Յորք, 1947, էջ 671:

³⁵ Маевский В., Ванский вилайет, Военно-статистическое описание, с. 423.

Սղերդի սանջակի հարավային մասից, հաշվվում էր 15 հազար նեստորական, հակոբեյյան ու քաղդեացի³⁶ և 6190 ուղղափառ ասորի³⁷:

Սղերդից հարավ-արևելք, Ջեզիրեի և Ջախոյի մոտ գոյություն ունեին մեծ քանակությամբ ասորական բնակատեղիներ, որոնց բնակիչները կաթոլիկություն էին ընդունել: Ջեզիրեում ապրում էին 5200 քաղդեացիներ: Ջախոյում ապրում էին 3500 քաղդեացիներ³⁸: Բիթլիս քաղաքի Կիզիլ-Մեջիդ թաղում մի մեծ քարափի տակ կառուցված էր ասորական մի եկեղեցի:

3. Ասորիների քիչ թե շատ ստվար զանգվածներ կարելի էր հանդիպել էրզրումի վիլայեթում: Հ. Լինչի տվյալներով՝ 1890-ական թթ. էրզրում քաղաքում ապրում էր 38894 մարդ, որից 1422 ասորիներ: Այլ կազմներում բնակվող ընդհանուր 266746 թվաքանակից 207261 մահմեդականներ էին, 57358 հայեր, 1797 ասորիներ: Երզնկայի սանջակում ապրում էր 191 608 մարդ, որից 155 879 մահմեդականներ, 31 091 հայեր, 2 182 ասորիներ: Բայազետի սանջակում էին բնակվում 568 ասորիներ³⁹:

4. Ասորիների բնակության հիմնական օջախներից է եղել Դիարբեքիի վիլայեթը: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին այստեղ ապրում էր 470 հազար մարդ՝ ասորիներ, հայեր, քրդեր, թուրքեր: Մոտ 50 հազարի հասնող ասորիներ հոծ խմբերով բնակվում էին Դիարբեքիի վիլայեթի հարավային մասում⁴⁰: Այս թվաքանակը տատանողական է, որովհետև հաշվի չեն առնված ևս 60 հազար նեստորականները, հակոբեյյանները և քաղդեացիները, որոնք կազմում էին վիլայեթի ամբողջ բնակչության 20,4 %-ը⁴¹: 20-րդ դարի սկզբին Դիարբեքի կամ Տիգրանակերտ քաղաքում բնակվում էին 950 նեստորական ասորիներ և 2300 կաթոլիկ ասորիներ ու հայեր⁴²: Դիարբեքիի վիլայեթի Արդիմի սանջակի Ջեզիրե կազայի 6 գյուղերում և Դերգուլ նահիեում ապրում էին 3500 ասորիներ՝ մոտ 700 տուն⁴³: Ըստ Վլ. Մաևսկու տվյալների վիլայեթի Աիվանի և Իլիջա կազաններում

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Krikorian M.K., Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London, 1977, p. 27.

³⁸ Отчет о поездке по Азиатской Турции генштаба подполковника Томилова в 1904 г., с. 236.

³⁹ Линч Х., указ. соч., с. 532.

⁴⁰ Թառոյան Կ. Ջ., Արևմտյան Հայաստանը, Արևմտահայերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բռնատիրության դեմ, Ե., 2001, էջ 179:

⁴¹ Ղազարեան Հ.Գ., Ցեղասպան թուրքը, Պէյրուս, 1968, էջ 189:

⁴² Մկունդ Տ., Ամիտայի արծազանքները, Նիւ-Եորք, 1950, էջ 281:

⁴³ Малома Я. Д., указ. соч., с. 174.

ԱՍՏՈՐԻՆԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
19-րդ դարի վերջին - 20-րդ դարի սկզբին

հաշվվում էին 480 նեստորական ընտանիքներ⁴⁴: 19-րդ դարի վերջին այստեղ կային 3731 հակոբինյաններ, 761 քաղղեացիներ և 15 հազար սիրիացի-կաթոլիկներ⁴⁵: Ըստ թուրքական սալնամեների, դարասկզբին Դիարբեքիի վիլայեթում ապրում էին 22748 հակոբինյան, 1439 քաղղեական և 11165 սիրիացի կաթոլիկներ, իսկ Ամիդ քաղաքում՝ 1300 հակոբինյաններ, 1100 քաղղեացիներ և 150 սիրիացի կաթոլիկներ⁴⁶:

1913թ. տվյալներով Դիարբեքիի վիլայեթում 60 հազարը նեստորական, հակոբինյան և քաղղեացի⁴⁷ և 27544 ուղղափառ ասորիներ էին⁴⁸: Դիարբեքիից Հալեպ ճանապարհի վրա էր գտնվում Սևերեկը, որտեղ կար մեկ հակոբինյան և Սուրբ Պարսամ ասորական ընդհանուր եկեղեցին: Քաղաքը 19-րդ դարի վերջին ուներ 12 հազար բնակչություն, որի մի մասը մահմեդականներ ու քրդեր էին, իսկ մյուս մասը հայեր ու ասորիներ⁴⁹:

Մարդիկնում ապրում էին հազար ծուխ հակոբինյան ասորիներ, 350 ծուխ սիրիացի-կաթոլիկներ, 100 ծուխ քաղղեացիներ⁵⁰:

Դիարբեքիի վիլայեթի կարևոր քաղաքներից մեկն էլ Սժրինն է: Այն 19-րդ դարի վերջին բաղկացած էր 600 ծխից, որից 60-ը պատկանում էին ասորիներին⁵¹:

5. Խարբերդի վիլայեթում բնակվում էին 5 հազար ասորիներ⁵², 413 հակոբինյաններ և սիրիացի-կաթոլիկներ⁵³: 1890 թ., ինչպես հաղորդում է Հ. Լինչը, Խարբերդ քաղաքում ապրում էին 422 ասորիներ⁵⁴: Ըստ Ս. Ավետիսյանի քաղաքում ասորիների թվաքանակը հասնում էր մոտ 750-ի⁵⁵: Հայոց պատրիարքարանի տվյալները ևս հաստատում են, որ 1913 թ. վիլայեթում ապրում էին 5 հազար տարբեր դավանանքներին պատկանող ասորիներ⁵⁶: Այստեղ նրանք ունեին իրենց նեստորական եկեղեցին, որը

⁴⁴ Маевский В., Ванский вилайет, Военно-статистическое описание, с. 433-440.

⁴⁵ Shimsbir B.N., op. cit., V. II, p. 129, 83.

⁴⁶ Отчет о поездке по Азиатской Турции генштаба подполковника Томилова в 1904 г., с. 181, 256.

⁴⁷ Реформы в Армении, с. 280.

⁴⁸ Krikorian M.K., op. cit., p. 19.

⁴⁹ Отчет о поездке по Азиатской Турции генштаба подполковника Томилова в 1904 г., с. 263.

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 266:

⁵¹ Отчет о поездке по Азиатской Турции генштаба подполковника Томилова в 1904 г., с. 269.

⁵² Լեվսիու Յ., Գաղտնի տեղեկագիր, Հայաստանի ջարդեր, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 74:

⁵³ Shimsbir B.N., op. cit., V. II, p. 130.

⁵⁴ Линч Х., указ. соч. с. 532.

⁵⁵ Ս. Ա., նշվ. աշխ., էջ 45:

⁵⁶ Реформы в Армении, с. 283.

գտնվում էր քաղաքի հյուսիս-արևելյան մասում և կոչվում էր Բուզուլուկա:

6. Եվ վերջապես, ասորիների ընտրած հաջորդ բնակատեղին դա Սեբաստիայի վիլայեթն էր: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տվյալների համաձայն, այստեղ 1913 թ. (բացի հյուսիս-արևմտյան մասից) բնակվում էին 25 հազար նեստորական, հակոբական և քաղդեական ասորիներ⁵⁷:

Եթե ամփոփելու լինենք Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի 1912-1913 թթ. վիճակագրական տվյալները, ապա Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում, բացի ասորիների հիմնական օջախ Հաքյարիի սանջակից, բնակվում էին 123 հազար նեստորական, քաղդեական և հակոբիյան ասորիներ, որոնք կազմում էին վիլայեթների ընդհանուր բնակչության 4,7%-ը: Այսպիսով, այս տվյալների համաձայն ասորիները տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ. Վան՝ 18 հազար, Բիթլիս՝ 15 հազար, Խարբերդ՝ 5 հազար, Ղիարբեքի՝ 60 հազար, Սեբաստիա՝ 25 հազար: Ասորիների ընդհանուր թվաքանակը կազմում էր 123 հազար⁵⁸:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 278:

⁵⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, թ. 120: